

Karolina Przewoźnik
Uniwersytet Rzeszowski

Psychologiczny motyw w zakresie przyczyn oraz skutków terroryzmu

Abstrakt: Terroryzm jest elementem, który stanowi psychologiczny motyw w zakresie skutków i reakcji w zakresie użycia przemocy, zastraszenia i szantażu. Próby zdefiniowania zjawiska terroryzmu podejmowane są już od wieków, a jej celem jest rozszyfrowanie psychologii podejmowanych zamachów oraz jej znaczenia zarówno dla ofiary, jak i samego sprawcy. Nieprzewidywalność podejmowanych czynności przez sprawców rodzi pytania dotyczące przyczyn podjęcia się zamachu na życie nawet kilku tysięcy ludzi. W pierwszej części pracy zostanie omówiona definicja terroryzmu. Należy odróżnić terror od samego terroryzmu, które łączą cechy wspólne jednakże pojęcia te znacznie się od siebie różnią. Następnie zostanie omówiona historia oraz przyczyny terroryzmu, z którymi nie mamy do czynienia od wczoraj, ponieważ jest to proces, który trwa od zarania dziejów. Ostatnim rozdziałem są skutki terroryzmu wynikające z samych jego przyczyn.

Słowa kluczowe: terroryzm, przemoc, zastraszenie, szantaż, zamach terrorystyczny

Keywords: terrorism, violence, intimidation, blackmail, terrorist attack

Czym jest terroryzm?

Do definicji terroryzmu możemy podejść na wiele sposobów, próbując zdefiniować jej cechy na wieloraki sposób. Od niemal zawsze porównujemy go ze słowem terror, choć terminy te mają nie wiele ze sobą wspólnego, oprócz jednej zasadniczej cechy, którą jest strach. Emocja ta pojawia się w sytuacjach silnego zagrożenia i nic dziwnego, że próbujemy jej zapobiec, w końcu cechuje nas silny instynkt przetrwania. Terror to przede wszystkim użycie przemocy, siły czy strachu wobec jednostek, natomiast terroryzm to działanie przeciwko większej liczbie osób np. przeciwko narodowi.¹ Definicji terroryzmu możemy liczyć w setkach, dlatego ciężko określić jednoznaczne określenie tego słowa. Alex Schmidt

---

¹ Encyklopedia PWN

znalazł jednak pewne cechy, które stanowią „element wspólny” dla definicji terroryzmu. Są nimi:

- użycie siły, przemocy lub zastraszenie,
- podłoże polityczne,
- podejmowanie czynności w celu wywołania paniki tj. strach, groźba,
- motyw psychologiczny w zakresie skutków i reakcji,
- rozpoznanie celu ataku i jego ofiary,
- koncepcja oraz plan działania,
- sposób walki,
- niezgodność poglądów z daną kulturą społeczną,
- wymuszenia,
- poszerzanie propagandy medialnej w celu uzyskania rozgłosu,
- zbrodnia ślepa,
- stosowanie symboliki,
- nieprzewidywalność podejmowanych czynności przez sprawców,
- niejawni charakter organizacji terrorystycznych².

Terroryzm można zdefiniować zatem jako działania mające miejsce przez dłuższy okres oraz zaplanowane stosowanie siły i bezprawia w celach politycznych, które wpływałyby na decyzje rządzących. Aby nieakceptowana działalność mogła zostać określona jako terroryzm musi ona spełniać 5 elementów.

Po pierwsze, stosowanie przemocy musi mieć chroniczny oraz nieprzerwany czas, co powoduje, że każde jednorazowe wydarzenie nie skutkuje zakwalifikowaniem go jako terroryzmu. Po drugie, działania muszą być metodyczne, nieprzypadkowe oraz celowe. Mechaniczne ataki tj. podczas meczy czy demonstracji nie odpowiadają działaniom terrorystycznym. Po trzecie, planem ataków musi być próba osiągnięcia celów o charakterze politycznym jak na przykład zmiana ustroju politycznego, czy reżimu. Rozróżnić tu należy przede wszystkim istotę tych działań od przestępczości ogólnej, w skład której wchodzi takie

---

² T. R. Aleksandrowicz, S. Kulczyński, H. Bobińska, *Zjawisko Współczesnego terroryzmu*, [w], *Współczesne zagrożenia terroryzmem*, red. K. Jaroszyński, Wyd. Wyższej Szkoły Policji, Szczytno 2013, s. 27-28

przestępstwa jak kradzieże, napady, narkotyki, czy zawłaszczanie. Z kolei motyw religijny o charakterze skrajnie ideologicznym, w skład którego wchodzi zwolennicy idei kalifatu będący w istocie nazywani terrorystami islamskimi i których przyjęto nazywać dżihadystami tworzącymi skrajne środowiska islamskich radykałów jest określana jako terroryzm. Po czwarte, wykorzystywane są metody terrorystyczne ukierunkowane głównie na strategię zastraszenia. Działania te funkcjonują za pomocą bomb, broni palnej lub broni informacyjnej. Jako punkt komunikacji z przeciwnikiem uznaje się użycie mordu, napaści, pogardzenia, a także tworzenie poczucie napiętnowania i prześladowania. Działania terrorystyczne muszą wzbudzać w obywatelu pewne poczucie dehumanizacji opartej na działaniach nieludzkich, dalekich od naturalnych czynności z jakimi ludzkość ma do czynienia na każdej płaszczyźnie swojego życia. Charakter takiej przemocy musi być postrzegana jako bezprawie, które przełamuje normy społeczne. Specyfika takich działań wyróżnia granice pomiędzy schematyczną działalnością wywoleńczą czy partyzancką od terroryzmu. Ostatnim punktem są cele terrorystów jako uzyskanie wpływu na działania i struktury przeciwnika tak, aby plan działania doszedł do skutku. Powoływanie się na przykład na tak czułą sferę jaką jest religia znajduje wyraz w dziedzinie pozyskiwania wielu zwolenników. Radykalne odłamy islamu stanowią priorytet dla wielu zwolenników grup terrorystycznych, których głównym celem nie jest chęć przejęcia władzy, lecz głoszenie swych prawd wiary³.

Mimo to, często okazuje się, że zapał religijny dżihadystów ma drugorzędne znaczenie. Ważnym celem strategicznym są np. sukcesy w walce z prezydentem Syrii i przywódcą Partii Baas Asademem Baszszarem. Mordowanie setek sunnitów ze względu na brak podporządkowania jest dowodem na to, że dla ISIS władza jest ważniejsza od poczucia przynależności do wspólnoty i swojej religii. Różnice doktrynalne jakie dzielą ISIS i Asada zanikają, gdy tylko może między nimi dojść do profitów ekonomicznych tj., sprzedaż ropy⁴.

Utworzenie organizacji opartej z pozoru na motywach religijnych daje poczucie walki dla czegoś wyższego jak boga. W rzeczywistości działania oparte są głównie na utworzeniu własnego państwa, które podporządkowane będzie zapewne jednemu z wyższych terrorystów.

³ W. Dietl, K. Hirschmann, R. Tophoven, *Terroryzm*, wyd. naukowe PWN, Warszawa 2011, s. 27-28

⁴B. Hall, *ISIS Państwo Islamskie: brutalne początki armii terrorystów*, wyd. lit. Muza SA, Warszawa 2015, s. 91-92

Dowodem na to są ich skrajne działania oparte na zabijaniu, straszeniu, gwałceniu, co prowadzi do totalnej dehumanizacji. Wiązanie okrutnych działań z przestrzeganiem wiary to strategia jaką obrała m.in. organizacja ISIS ze względu na pozornie wyższe wartości niż tylko śmierć wroga. Tacy ludzie często wierzą w przyszłe lub doczesne życie obdarzone nagrodami przewidzianymi dla wiernych wyznawców za szerzenie wiary. Często nagrody te są tak atrakcyjne, że warte są nawet złożenia w ofierze swojego życia⁵.

Fundamentem istoty pojęcia terroryzmu jest zatem usystematyzowanie jego elementów, w skład którego wchodzi aktorzy, ofiary, przyczyny, środowisko, środki, orientacja polityczna, motywacja, żądania oraz cele⁶. Terrorysty często wybierają przypadkowe ofiary, czego przyczyną jest chęć wywołania strachu na szeroką skalę. Takie działania najczęściej zapoczątkowują instynkt możliwości bycia „przypadkową ofiarą”. Środowisko natomiast jest celowym motywem, które zawiera w sobie pewne uwarunkowania o danym czasie i miejscu. Metody i formy działania mają charakter brutalności, tak aby ofiar było jak najwięcej. Ideologia polityczna to główny motyw, który uruchamia pierwszy etap możliwości przeprowadzenia ataku terrorystycznego. Motywacja ta prowadzi do wymuszenia pewnych ustępstw w formie żądań. Metoda zastraszenia dużej części obywateli danego kraju powoduje, że w interesie narodu staje się umożliwienie dokonania zamierzonych celów przez terrorystów.

Historia terroryzmu i jej przyczyny

Terroryzm nie jest zjawiskiem, z którym mamy do czynienia od wczoraj. Jest to proces, który trwa od zarania dziejów. Opracowania naukowe nie uściślają dokładnego czasu i miejsca pierwszych w historii ludzkości aktów terrorystycznych. Natomiast znane nam są przypadki, gdzie terroryzm wykorzystywany był już przez samych żydowskich sykariuszy oraz zelotów, którzy przeprowadzali publiczne zabójstwa wobec rzymskich legionistów. Historia dotyka również legendy o Starcu z gór Hassana Ben Sabaha, którego wojownicy

---

⁵K. Jaroszyński, S. Kulczyński, A. Kańczyk, D. Szlachter, *Działalność organizacji terrorystycznych*, [w], *Współczesne zagrożenia terroryzmem*, red. K. Jaroszyński, Wyd. Wyższej Szkoły Policji, Szczytno 2013, s.114

⁶S. Wojciechowski, *Terroryzm na początku XXI wieku: Pojęcie, istota i przyczyny zjawiska*, wyd. Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz-Poznań 2011, s. 68

dokonywali zabójstw rycerzy w Ziemi Świętej. Od nazwiska Starca powstała nazwa „assasyni” oznaczająca w wielu językach europejskich – zabójstwo⁷.

Ojcem systemu terrorystycznego, który zapoczątkował na Zachodzie zjawisko terroru jest Maksymilian Rebespierre. Jak **mówi Jean-Pierre Maugendre, przewodniczący stowarzyszenia „Odrodzenie Katolickie”**: „ W rewolucji francuskiej chodziło o „stworzenie” człowieka nie tylko podporządkowanego fizycznie, ale jednocześnie poddanego ideologii zwycięzcy. Dlatego Republika zinstytucjonalizowała terror”⁸. Tak prowadzona polityka oznaczała wykorzystywanie metody opartej na zastraszaniu społeczeństwa. Już wtedy łączono terroryzm z prowadzeniem rządów. Było to więc zjawisko, którym posługiwali się sami politycy w celu utrzymania władzy lub przekonania siłą obywateli o racji bytu panującego w państwie systemu.

Założona w 1879 r. organizacja rewolucyjnych narodników „Narodna Wola”, która uważała, że Państwo powinno służyć interesom większości obywateli zamierzała obalić cerat. Działania te miały dojść do skutku poprzez „organizację tajnych kółek i skupienie ich wokół ośrodka kierowniczego, zdobycie wpływów w administracji państwowej i wojsku, terror indywidualny i dokonanie przewrotu”⁹. Ostatecznie w 1881 roku nastąpiła śmierć cara w skutek rzuconej bomby, natomiast sama organizacja przestała istnieć.

W latach trzydziestych XX wieku wymiar samego terroryzmu uległ istotnym przekształceniom. W tym okresie działania terrorystyczne nie dotyczyły już tak często przywódców, polityków oraz ich rządów. Częstszym zjawiskiem stawały się ataki wobec obywateli. Państwa totalitarne oraz ich dyktatorskie przywództwo oddziaływało w ten sposób na własne społeczeństwo. Niepodległość Izraela, Kenii, Cypru i Algierii, która została odzyskana w głównej mierze dzięki ruchom rewolucyjnym o charakterze terrorystycznym spowodowało, że już w połowie XX wieku znaczenie terroryzmu ponownie odzyskało koloryt rewolucji. W państwach na wschodzie zaczęto szukać określenia zastępczego dla słowa terroryści i już po krótkim czasie zaczęto określać ich jako bojowników o wolność.

---

⁷ T. R. Aleksandrowicz, S. Kulczyński, H. Bobińska, *Zjawisko Współczesnego terroryzmu*, [w], *Współczesne zagrożenia terroryzmem*, red. K. Jaroszyński, Wyd. Wyższej Szkoły Policji, Szczytno 2013, s. 22

⁸ <https://www.pch24.pl/rewolucyjny-terroryzm-wciaz-akceptowany.44626.i.html>, data dostępu: 2016-07-16

⁹ Encyklopedia PWN

Działo to jedynie w sytuacji, gdy określenie to nie naruszało z żaden sposób interesów tych krajów. Pod koniec XX wieku znaczenie terroryzmu ciągle się poszerzało. Oczywiście nadal zaliczano do niego znaczenie rewolucyjne oraz separatystyczne, ideologiczne i etniczne grupy narodowe. Jednak pojawiły się nowe odmiany terroryzmu tj. superterroryzm, narkoterroryzm czy cyberterroryzm.

Na początku lat osiemdziesiątych XX wieku pojawił się terroryzm o podłożu religijnym oraz terroryzm sponsorowany przez państwo. Ataki terrorystów ukierunkowane były przeciwko rządowi politycznym oraz przeciwko innym grupom społecznym. W atakach terrorystycznych zginęli wówczas przedstawiciele sfer urzędniczych i finansowych np. Prokurator Federalny Niemiec, S. Bubach; prezes Dresdner Bank, J. Ponto; a także przypadkowe osoby w samolotach oraz w „samochodach pułapkach” podczas eksplozji podłożonych ładunków wybuchowych¹⁰.

Zatem możemy wskazać uniwersalne przykłady terroryzmu. P. Wilkinson stoi na stanowisku, iż terroryzm jest częścią składową innych form politycznej przemocy i wymienia ogólną listę przyczyn powyższych zjawisk. obejmuje ona aż 11 elementów:

- rozbieżności narodowe, nienawiść, nierówność i ucisk;
- rozbieżności na tle religijnym, ideologicznym oraz sprzyjająca im nienawiść, nierówność i ucisk;
- społeczno-ekonomiczne ubóstwo,
- lęk spowodowany nagłymi przekształceniami,
- rozpoznawani politycznej dyskryminacji, przykładów łamania prawa, niesprawiedliwości lub ucisku;
- nieumiejętność prawidłowego porozumiewania się, protesty i zignorowanie żądań,
- występowanie długoletniej opresji, rozczarowania i podobne zjawiska konfliktowe,
- rewolucyjne ideologie przywództwa danego środowiska,
- przeciętność i niepoprawność rządu policji organów sprawiedliwości,
- nagły spadek wiary do reżimu, gloszonych zasad czy instytucji, nie wyłączając rządu;

---

¹⁰ I. Resztak, *Pojęcie, historia i typologia zjawiska terroryzmu*, wyd. Dziennik Naukowy 4, Lwów 2011, s. 530 str. 6

-głębokie nierówności wewnątrz elit i grup rządzących¹¹.

Przyczyny powstawania terroryzmu można rozpatrywać i rozumieć na wiele sposobów. Na pewno należy uwzględnić czynniki polityczne, religijne, ideologiczne, narodowościowe, kulturowe, a także aspekt ekonomiczno-społeczny, który przyczynia się do powstawania radykalizmu, nacjonalizmu i fundamentalizmu. Są to idealne warunki przyczyniające się do występowania terroryzmu. Brak możliwości wytworzenia warunków dla uświadamiania ludzi skutkuje brakiem wiedzy, który powoduje wzrost społecznej frustracji oraz poczucia niesprawiedliwości, krzywdy oraz dyskryminacji. Efektem takich poruszeń jest przemoc, nienawiść i agresja prowadząca do Terroru. Państwami, w których występuje największy współczynnik terroryzmu to kraje biedne, pozbawione jakichkolwiek dóbr. Raport National z kwietnia 2008 roku pokazuje tj. państwa jak Irak, Afganistan, Pakistan, Somalia, Sudan oraz Czad, w których doszło do największej ilości ofiar śmiertelnych spowodowanych atakami terrorystycznymi. Ubóstwo to najczęstszy powód do tego, by stać się terrorystą. Spowodowane jest to z odgórną niesprawiedliwością, która solidaryzuje większą liczbę osób, a co za tym idzie widoczne jest wspólne poparcie w działaniach przeciwko tej krzywdzie. Następuje tłumaczenie własnych przekonań, a także motywacja do walki z nierównością, dyskryminacją i uciskiem dla ochrony np. zasobów naturalnych czy interesów. Przyczyny takich powodów do stosowania terroru widoczne są szczególnie w Palestynie, Iraku, Kaszmirze czy Afganistanie¹².

Skutki terroryzmu

Do skutków terroryzmu zaliczyć możemy traumę oraz zaburzenia posttraumatyczne, z którymi człowiek ma do czynienia po dokonanych zamachu terrorystycznym. Zaburzenia te wynikają najczęściej z nagłych i nieoczekiwanych wydarzeń, które ostatecznie wpływają na zaburzenia psychiczne u ofiary. Wśród charakterystycznych psychologicznych,

---

¹¹ S. Wojciechowski, *Terroryzm na początku XXI wieku: pojęcie, istota i przyczyny zjawiska*, (...), s.127-128

¹² R. Cegiełka, *Zagrożenie terroryzmem. Poczucie bezpieczeństwa na początku XXI wieku oraz wpływ terroryzmu na procesy gospodarcze w wymiarach mikro i makro*, wyd. Agencja Wydawnicza Synergy Elżbieta Meissne, Warszawa 2015, s.57-59

emocjonalnych i behawioralnych reakcji na wydarzenia traumatyzujące wymienia się zwłaszcza następujące:

- szok, odrętwienie, dezorientacja. Są to cechy reakcji początkowej, które charakteryzuje wrażenie, że dana sytuacja nie dzieje się naprawdę;
- niepoohamowana frustracja, przy której obecna jest zagorzała gorycz;
- niemożność, bezsilność i brak kontroli;
- żal i depresja. Wynikająca z tych cech niesprawność i niezdolność do zwykłych, codziennych czynności, brak energii, szczęścia w swych działaniach, które wcześniej odznaczały się przyjemnością, samotność, odizolowanie;
- panika, niepokój i lęki. Następuje poczucie strachu przed wyjściem z domu lub pozostawaniem bez bliskiego otoczenia;
- odrętwienie i wycofanie emocjonalne. Wynikiem jest szeroko rozumiana bezradność, np. moralna;
- zaprzeczenie, wyparcie, czego skutkiem jest np. amnezja;
- radość związana z przeżyciem. Charakterystyczne jest bezmyślność, brak ostrożności związana z poczuciem przezwyciężenia wszelkich przeszkód;
- poczucie winy, wstydu i upokorzenia;
- gniew, wściekłość i irytowanie;
- poczucie niesprawiedliwości i nieuczciwości;
- bezsenność, ciągłe zmęczenie;
- inne reakcje fizyczne i fizjologiczne np. bóle głowy, brzucha, bóle mięśniowe;
- nadmierna czujność, którą cechuje wysoki poziom reakcji organizmu na niespodziewane, ale nie zagrażające życiu człowieka działania;
- niska sprawność intelektualna
- znużenie, zmęczenie;
- nieoczekiwana, nagła chęć izolacji;
- popadanie w nawyki np. alkohol, narkotyki;
- brak chęci zaprzyjaźniania się, dysfunkcje społeczne;

- posttraumatyczne zaburzenia psychiczne¹³.

Zamachy terrorystyczne z dnia 11 września 2001 roku miały ogromne skutki dla gospodarki. Skutkiem ataku na World Trade Center był spadek zaufania konsumentów zarówno w USA jak i Europie Zachodniej. Po pierwsze, doszło do zahamowania wzrostu gospodarczego, po drugie nastąpił wzrost kosztów ubezpieczenia, a w szczególności ubezpieczenia samolotów, statków i budynków. Niestety, częstym celem ataków terrorystycznych są miejsca gęsto zaludnione przez ludność cywilną, co czyni otwarte obiekty niebezpiecznymi. Spadek bezpieczeństwa wśród obywateli to ogromny problem XXI wieku. Tak więc, terroryzm jest zjawiskiem mającym bardzo duży wpływ na życie ludzi oraz gospodarkę. Zjawisko terroryzmu stało się przyczyną podjęcia tego tematu zarówno przez polityków, naukowców jak i służby bezpieczeństwa. Terroryzm ma wpływ na każdego człowieka, odciska piętno na systemach więzi społecznych organizujących ludzkie życie i dających mu zbiorowy sens¹⁴.

Nieodłącznym elementem zamachów terrorystycznych jest sposób myślenia współczesnych terrorystów, który nabiera ogromnego znaczenia jeśli weźmiemy pod lupę możliwość użycia broni masowego rażenia. A więc broni nuklearnej, radiologicznej, chemicznej i biologicznej. Każda z tych metod oznacza dokonanie niezwykle brutalnych ataków na płaszczyźnie nie tylko regionalnej, ale i międzynarodowej. Oznacza to, że w ciągu bardzo krótkiego czasu terroryści są w stanie zgładzić powierzchnie o odległości kilku, kilkunastu a nawet kilku tysięcy km. Przykładem działań terrorystycznych wynikających z użycia broni masowego rażenia jest sekta „Najwyższa Prawda”, która marcu 1955-95 roku w okijskim metrze użyła bojowego środka chemicznego. To tragiczne wydarzenie stało się niejako historycznym przełomem w taktyce i uzbrojeniu terrorystów¹⁵.

---

¹³ B. Bolechów, *Terroryzm. Aktorzy, statyści, widownie*, wyd. naukowe PWN, Warszawa 2010, s. 261-264

¹⁴ R. Cegiełka, *Zagrożenia terroryzmem. Poczucie bezpieczeństwa na początku XXI wieku oraz wpływ terroryzmu na procesy gospodarcze w wymiarach mikro i makro, (...)*, s. 66-77

¹⁵ M. Żuber, *Terroryzm nuklearny – zagrożenie dla bezpieczeństwa globalnego*, [w], *Ewolucja terroryzmu na przełomie XX i XXI wieku*, red. M. J. Malinowski, R. Ożarowski, W. Grabowski, wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2009, s. 236

Bibliografia:

1. Aleksandrowicz T.R., Kulczyński S., Bobińska H, *Zjawisko Współczesnego terroryzmu*, [w], *Współczesne zagrożenia terroryzmem*, red. K. Jaroszyński, Wyd. Wyższej Szkoły Policji, Szczytno 2013
2. Bolechów B., *Terroryzm. Aktorzy, statysci, widownie*, wyd. naukowe PWN, Warszawa 2010,
3. Cegiłka R., *Zagrożenia terroryzmem. Poczucie bezpieczeństwa na początku XXI wieku oraz wpływ terroryzmu na procesy gospodarcze w wymiarach mikro i makro, (...)*,
4. Dietl W., Hirschmann K., Tophoven R., *Terroryzm*, wyd. naukowe PWN, Warszawa 2011
5. Hall B., *ISIS Państwo Islamskie: brutalne początki armii terrorystów*, wyd. lit. Muza SA, Warszawa 2015
6. Jaroszyński K., Kulczyński S., Kańciak A., Szlachter D., *Działalność organizacji terrorystycznych*, [w], *Współczesne zagrożenia terroryzmem*, red. K. Jaroszyński, Wyd. Wyższej Szkoły Policji, Szczytno 2013
7. Koziej. S, *Bezpieczeństwo: istota, podstawowe kategorie i historyczna ewolucja*, „Bezpieczeństwo narodowe”, 2011, nr.18
8. Resztak I., *Pojęcie, historia i typologia zjawiska terroryzmu*, wyd. Dziennik Naukowy 4, Lwów 2011,
9. Wojciechowski S., *Terroryzm na początku XXI wieku: Pojęcie, istota i przyczyny zjawiska*, wyd. Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz-Poznań 2011
10. Żuber M., *Terroryzm nuklearny – zagrożenie dla bezpieczeństwa globalnego*, [w], *Ewolucja terroryzmu na przełomie XX i XI wieku*, red. M. J. Malinowski, R. Ożarowski, W. Grabowski, wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2009